

-(y)Xb ve -mAmlş Zarf-Fiil Ekleri Üzerine

On -(y)Xb and -mAmlş Gerundium Suffixes

Talip Doğan

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye

e-posta dogan.talip@gmail.com

orcid 0000-0002-8216-0483

doi 10.54316/dilarastirmalari.1337531

Atıf

Citation

Doğan, Talip (2024).

-(y)Xb ve -mAmlş Zarf-Fiil

Ekleri Üzerine. *Dil*

Araştırmaları, 34: 1-20.

Başvuru

Submitted

03.08.2023

Revizyon

Revised

19.09.2023

Kabul

Accepted

19.01.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Tarihi Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerin olumsuzu, $-mAml(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerle ifade edilmiştir. $-mAml(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin aynı olduğu cümlelerde zarf-fiillerdeki hareketin gerçekleşmediği bildirilmiştir. $-mAml(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin farklı olduğu cümlelerde ise öncelik - sonralık ilişkisi oluşmuştur. Özellikle 13. yüzyıldan sonra $-mAml(n)$ 'lı zarf-fiiller Oğuz (Batı) Türkçesinde, $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiiller ise Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde yaygınlaşmıştır.

Genel Türkçe $-(X)p$ ve $-mAml(n)$ ya da $-mAy(In)$ temelli zarf-fiil ekleri, Oğuz Türkçesinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi hariç) $-(y)Xp$ ve $-mAdAn$ (< $-mAdIn$) biçiminde gelişmiştir. Bugün Oğuz Türkçesi alanında ayrıca $-(y)Xb$ ve $-mAmlş$ zarf-fiil ekleriyle teşkil edilmiş olan bir başka sistem daha yer almaktadır. $-(y)Xb$ ve $-mAmlş$ zarf-fiil ekleriyle temsil edilen bu sistem, özellikle Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesine özgüdür. $-mAmlş$ zarf-fiil eki, $-(y)Xb$ ekli zarf-fiillerin olumsuzunda kullanılmaktadır. $-mAmlş$ yapısı, $-mA$ olumsuzluk eki ile $-mlş$ duyulan geçmiş zaman ekinden oluşmuştur. $-mAmlş$ yapısındaki $-mlş$ eki, Farsçanın etkisiyle $-DX$ ekli anlatımların dengi olarak gelişmiştir. $-mAmlş$ ekli zarf-fiiller, Farsça etkilerle gelişmiş olsa da bitimsiz (çekimsiz) fiil özelliğinde kullanılmak suretiyle Türk dili sistemine uyumlu durumdadır. Bu çerçevede $-mAmlş$ ekli zarf-fiiller ile temel fiiller arasında şahıs ya da kip uygunluğu bulunmamaktadır. Diğer yandan $-mAmlş$ zarf-fiil eki, $-mAml(n)$ zarf-fiil ekindeki $-ml$ unsurunun görülen geçmiş zaman eki olduğuna dair veriler de barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, Güney Azerbaycan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Zarf-Fiil Eki, Dil İlişkileri.

ABSTRACT

In the historical Turkic language, the negative of gerundiums with $-(X)p(An)$ is expressed with gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$. It has been reported that in sentences where the subject of gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$ and the subject of the main verb are the same, the action in the gerundiums does not occur. In the sentences where the subject of the gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$ and the subject of the main verb are different, a precedence - recency relationship is formed. Especially after the 13th century, gerundiums with $-mAtI(n)$ became common in Oghuz (Western) Turkic, and gerundiums with $-mAy(In)$ in Kipchak and Karluk (North and East) Turkic. Gerundium suffixes based on General Turkic $-(X)p$ and $-mAtIn$ or $-mAy(In)$ developed as $-(y)Xp$ and $-mAdAn$ ($< -mAdIn$) in Oghuz Turkic (except Turkmen and Khorasan Turkic). Today, in the field of Oghuz Turkic, there is another system formed by the $-(y)Xb$ and $-mAmIş$ gerundium suffixes. This system, represented by $-(y)Xb$ and $-mAmIş$ gerundium suffixes, is unique to South Azerbaijani and Qashqai Turkic. $-mAmIş$ gerundium suffix is used in the negative of gerundiums with $-(y)Xb$ suffix. The $-mAmIş$ structure consists of $-mA$ negative suffix and $-mIş$ past tense suffix. The $-mIş$ suffix in the $-mAmIş$ structure has developed as an equivalent of the expressions with the $-DX$ suffix under the influence of Persian. Gerundiums with the $-mAmIş$ suffix, although developed with Persian influences, are compatible with the Turkic system by being used as an infinitive verb. In this context, there is no person or modal compatibility between the gerundiums with $-mAmIş$ and the basic verbs. On the other hand, $-mAmXş$ gerundium suffix also contains data indicating that the $-I$ element in the gerundium suffix $-mAtI(n)$ is the past tense suffix.

Keywords: Turkic dialects, South Azerbaijani Turkic, Qashqai Turkic, Gerundium Suffix, Language Contacts.

EXTENDED ABSTRACT

In the field of Turkic language, gerundiums with $-(X)p(An)$ essentially serve two functions: i. Reporting (sequencing/linking) an action that occurs before or at the same time as the action of the main verb in the sentence. ii. Again, a natural consequence of one of these functions is reporting the manner in which the action in the main verb of the sentence is performed. The $-(X)p(An)$ suffix is not a determinant if the action in the gerundiums occurs before or at the same time as the action in the main verb. Whether the action occurs before or at the same time as the main verb is shaped by the execution types of the verbs to which the $-(X)p(An)$ suffix is added.

The negative of gerunds with $-(X)p(An)$ is expressed with gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$. The dominant order in sentences with these suffixes is as follows: i. In sentences where the subject of the gerundiums with $-mAtI(n)$ and $-mAy(In)$ is the same as the subject of the main verb, it is reported that the action in the gerundiums does not occur. ii. In sentences where the subject of the gerundiums and the subject of the main verb are different, there is a priority - posterior relationship. The precedence - posterior relationship is that the action in the main verb occurs first, and then the action in the gerundium occurs.

After the 13th century, gerundiums with $-mAtI(n)$ were used in Oghuz (Western) Turkic; gerundiums with $-mAy(In)$ are characteristic in Kipchak and Karluk (Northern and Eastern)

Turkic. Depending on this development, gerundiums with *-mAy(In)* are used in Oghuz (Western) Turkic, and gerundiums with *-mAtl(n)* are used in very limited examples in Kipchak and Karluk (Northern and Eastern) Turkic. In Oghuz Turkic, the suffix of *-mAdIn* later turns into *-mAdAn*. *-mAdAn* must have emerged with the progressive vowel assimilation in the suffix or, as pointed out in studies on the subject, by analogy with the detachment case suffix (*-dAn* form).

This historical development and differentiation, which emerged in terms of the gerundium suffixes of *-(X)p(An)* and its negative *-mAtl(n)* or *-mAy(In)*, naturally shapes the field of today's Turkic language. However, another group of suffixes is also developed for functions that are met by gerundiums with the suffix of *-mAtl(n)* or *-mAy(In)*. In fact, this development occurs as a kind of distribution of the functions of gerundiums with *-mAtl(n)* or *-mAy(In)* suffixes to other suffixes. The suffixes of *-mAzdA* ~ *-mAsdA*, *-mAzdIn* ~ *-mAsdIn*, *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* in the historical Turkic language are examples of this.

General Turkic *-(X)p* and *-mAtl(n)* or *-mAy(In)* based gerundium suffixes develop mainly in the direction of *-(y)Xp* and *-mAdAn* (< *-mAdIn*) in Oghuz Turkic (except Turkmen and Khorasan Turkic). Today, in the field of Oghuz Turkic, there is another system formed by the gerundium suffixes of *-(y)Xb* and *-mAmlş*. This system, represented by the gerundium suffixes of *-(y)Xb* and *-mAmlş*, is used especially in South Azerbaijani and Qashqai Turkic. In South Azerbaijani and Qashqai Turkic, the gerundium suffix of *-mAdAn* has been replaced by the gerundium suffix of *-mAmlş*. The *-mAmlş* gerundium suffix is used to express the negative of gerundiums with the *-(y)Xb* suffix. In other words, it is equivalent to the gerundium suffix of *-mAdAn* (< *-mAdIn*) in general Oghuz language. The *-mAmlş* structure consists of the negative suffix of *-mA* and the past tense suffix of *-mlş*. The general order of gerundiums with *-mAmlş* is as follows: i. If the subject of the gerundium and the main verb is the same, it is reported that the action in the gerundium does not occur. ii. If the subject of the gerundiums and the main verb is different, a priority - posterior relationship is established between the actions.

Instead of the General Turkic gerundium suffix of *-(y)Xp*, the *-DX* suffix is used in Khalaj Turkic. In Khalaj Turkic, the suffix of *-mXş* is used along with the *-DX* suffix, with the same features and equivalent functions. The use of the *-mXş* suffix for organizations with the *-DX* suffix in Khalaj Turkic is due to the influence of Persian. Because in Modern Persian, the past tense heard is also used as the past tense seen. In fact, as a feature originating from Persian, the *-mXş* suffix is also common in expressions with *-DX* suffix in other Turkic dialects in Iran. These data, shaped in the *-mXş* suffix, also shed light on the development of the *-mAmlş* gerundium suffix in South Azerbaijani and Qashqai Turkic. Therefore, it can be concluded that the *-mlş* suffix in the *-mAmlş* gerundium suffix developed under the influence of Persian as an equivalent to the expressions with the *-DX* suffix. This is confirmed by the fact that the South Azerbaijani and Qashqai Turkic areas, where the *-mAmlş* gerundium suffix is clustered, are located in the geography of Persian, which is the official and dominant language.

Although gerundiums with *-mXş* suffix in Khalaj Turkic and *-mAmlş* suffix in South Azerbaijani and Qashqai Turkic have developed with Persian influences, they have basically remained in the Turkic language system with the feature of infinite (uninflected) verbs. Words with *-mXş* and *-mAmlş* suffixes are in non-finite (uninflected) verb form. There is no person or mood correspondence between these words and the basic verbs.

In addition, the gerundiums with *-DX* and *-mXş* suffixes in Khalaj Turkic and the gerundiums with *-mAmXş* suffixes in South Azerbaijani and Qashqai Turkic indicate that the *-tl* element in the *-mAtl(n)* suffix is the past tense suffix. The *-n* at the end of the suffix is a reinforcing suffix, which is also known to exist in other suffixes.

0. Giriş

Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerle esas itibarıyla birbirinde mündemiç olan iki işlev karşılanır: i. Cümledeki temel fiilin hareketinden önce veya temel fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketin bildirilmesi (sıralama / bağlama). ii. Yine bu işlevlerden birinin doğal sonucu olan, cümlenin temel fiilindeki hareketin ne tarzda yapıldığının bildirilmesi. Zarf-fiillerde bulunan hareketin temel fiildeki hareketten önce veya onunla aynı zamanda gerçekleşmesinde ise $-(X)p(An)$ eki belirleyici değildir. Hareketin temel fiile göre önce ya da eş zamanda gerçekleşmesi, $-(X)p(An)$ ekinin getirildiği fiillerin kılımış türleriyle şekillenmektedir. Bu olgu, Türkiye Türkçesi özelinde şu örneklerde görülebilir:

(1) *Bayılıp düştü.*

(2) *Oturup yiyor.*

(1) numaralı cümlede $-(y)Xp$ 'lı zarf-fiil, son sınırı vurgulayan bir fiile dayandığı için olay, muhakkak temel fiilden önce gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu cümle ancak 'Bayıldı ve ondan sonra düştü.' olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan bu cümle 'Bayılarak düştü.' gibi bir yoruma, bayılma hareketinin kılımış özelliğinden dolayı sürme, devam etme içeriği barındırmadığı için uygun değildir. (2) numaralı cümlede ise $-(y)Xp$ 'lı zarf-fiilin ön sınırı vurgulayan bir fiile dayanması sebebiyle olay, temel fiille aynı zamanda gerçekleşme potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla (2) numaralı cümle, 'Oturuyor ve aynı zamanda yiyor.' ifadesini sunmaktadır. Bununla beraber bahsi geçen cümlede zarf-fiildeki hareket ile temel fiildeki hareketin eş zamanlılığından dolayı $-(y)Xp$ ekinin tarz bildirmesi de söz konusudur. Böylece cümlede 'Oturarak / oturmak suretiyle / oturmuş hâlde yiyor.' ifadeleri de bildirilmektedir. $-(X)p(An)$ zarf-fiil ekinin bu biçimdeki kullanılışı, tarihî Türk dili alanında da geçerlidir. Bu, aşağıda Orhon ve Eski Oğuz Türkçesinden verilen örneklerde görülebilir (bk. (3), (4), (5), (6) numaralı cümleler).

Orhon Türkçesinde:

(3) *tabğaçğı begler tabğaç **ütin tutupan** tabğaç kağanka körmış* (KT D 7-8) (Tekin 2003: 174). 'Çinlilerin (hizmetine giren Türk) beyleri, Çin ünvanlarını alıp Çin imparatoruna tabi olmuşlar.' (= Çinlilerin (hizmetine giren Türk) beyleri Çin ünvanlarını almış ve ondan sonra Çin imparatoruna tabi olmuşlar.)

(4) *kañ yorip elteriş kağanka adrılmadoğ yañılmadoğ* (O sağ 3) (Tekin 2003: 174).

'Baba(m) (onun ardı sıra) yürüyüp Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş. (= Baba(m) (onun ardı sıra) yürümüş ve ondan sonra Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş. / Baba(m) (onun ardı sıra) yürüyerek Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiş).'

Eski Oğuz Türkçesinde:

(5) *ivüben iş başlayan zahmet bula* (KŞ. 3922) (Gülsevin 1997: 133).

'Acele edip iş(e) başlayan zahmet bulur. (= Acele eden ve ondan sonra iş(e) başlayan zahmet bulur.'

(6) *gözümden la 'lile dürler **dizüben** nazmumu düzdüm* (Mec. Nez. 88,8) (Gülsevin 1997: 133).

'Gözümden lal ile inciler dizip nazmımı dizdim (yazdım). (= Gözümden lal ile inciler dizdim ve ondan sonra nazmımı dizdim (yazdım). / Gözümden lal ile inciler dizerek nazmımı dizdim (yazdım).'

1. -mAtl(n) ve -mAy(In) Zarf-Fiil Eklerinin İşlevleri

Tarihî Türk dili alanında -(X)p(An)'lı zarf-fiillerin olumsuzu, -mAtl(n)'lı ve -mAy(In)'lı zarf-fiillerle karşılanmıştır. Bu eklerin olduğu cümlelerde hâkim düzen şu şekildedir: i. -mAtl(n)'lı ve -mAy(In)'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin aynı olduğu cümlelerde zarf-fiillerdeki hareketin gerçekleşmediği bildirilmiştir. Metinlerde bu tür kuruluşlar daha yaygındır (bk. (7), (8), (9), (10), (12), (13), (15), (18), (19), (21) numaralı cümleler). ii. Zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin farklı olduğu cümlelerde ise öncelik - sonralık ilişkisi söz konusudur. Öncelik - sonralık ilişkisi, önce temel fiildeki hareketin daha sonra zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesidir (bk. (11), (14), (16), (17), (20), (22) numaralı cümleler).

Orhon Türkçesinde:

(7) *antağın için igitmiş kağanın sabın **almatin** yir sayu bardıg* (KT D 8-9) (Tekin 2003: 176).

'Öyle olduğun için (seni) doyurmuş olan hakanının sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin.'

(8) *türk bodun kanin **bulmayin** tabğaçda adrıldı* (TI, B-2) (Tekin 2003: 175).

'Türk halkı, hanını bul(a)madan Çin'den ayrıldı.'

Eski Uygur Türkçesinde:

(9) *ol boryuqi **saw sözleyü umatın kiginç birmetin** şük turdı* (Suv. 624, 8-12) (Eraslan 2012: 415).

'O kumandan söz söyleyemeden, cevap vermeden sessizce durdu.'

Karahanlı Türkçesinde:

(10) *yağı kılma özke kişig **bilmedi** / yağlıg kişiler sevinç bulmadı* (KB-4187) (Arat 1947: 421).

'İnsanları bilmeden kendine düşman etme / Düşmanı olan insanlar sevinç (yüzü) görmedi.'

(11) *ötügçi kereksiz muñadsa özüm / tilim **tepremedin** eşitür sözüm* (KB-3767) (Arat 1947: 379).

'Başım darda kalırsa aracıya lüzum yoktur / Dilim hareket etmeden (önce) sözümü işitiyor.'

Harezmi Türkçesinde:

(12) *munlar mini bilmedin bu cefâlar kılurlar tidi* (NF, 13-6) (Bayraktar 2018: 192).

‘Bunlar beni bilmeden bu cefaları ederler dedi.’

(13) *munça halâyık katında uwtanmayın feryâd kıldılar* (RKE, 102r-4) (Bayraktar 2018: 175).

‘Bunca halayık, katında utanmadan feryat ettiler.’

(14) *bıçağını isma’îl boğuzıña urmadın burun cebrâ’il’ge fermân boldı* (RKE, 180r-14) (Bayraktar 2018: 192).

‘Bıçağı İsmail’in boğuzına vurmada önce Cebrail’e ferman oldu (geldi).’

Bilhassa 13. yüzyıldan sonra *-mAtI(n)*’lı zarf-fiiller Oğuz (Batı) Türkçesinde, *-mAy(In)*’lı zarf-fiiller ise Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde karakteristikleşmiştir. Bu gelişmeye bağlı olarak Oğuz (Batı) Türkçesinde *-mAy(In)*’lı zarf-fiiller, Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde ise *-mAtI(n)*’lı zarf-fiiller çok sınırlı örneklerde geçmiştir.

Eski Oğuz Türkçesinde:

(15) *ol kişiden intikâm almadın gidem* (MC. 24 a. 11) (Gülsevin 1997: 127).

‘O kişiden intikam almadan gideyim.’

(16) *anunıla savaşa başlamadın anunı gönüllere korkusı düşdi* (Mrzb. 23 b. 6) (Gülsevin 1997: 127).

‘Onunla savaşa başlamadan (önce) onun gönüllere korkusu düştü.’

(17) *iş başa gelmedin ve gözükmedin işün niteliğın anlamış olur* (Kelile, 40r) (Gülsevin 1997: 127).

‘İş başa gelmeden ve gözükmeden (önce) işin niteliğini anlamış olur.’

Oğuz Türkçesinde *-mAdIn* eki, daha sonra *-mAdAn* biçimine dönüşmüştür. *-mAdAn*, ekte ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ya da konunun ele alındığı çalışmalarda da dikkat çekildiği üzere ayrılma durumu ekinden (*-dAn* biçiminden) örneksemeyle ortaya çıkmış olmalıdır.

Kıpçak Türkçesinde:

(18) *yüzün takı közlerin kızarmayın atğaysen* (MG, 103b) (Muhammed 2021: 295).

‘Yüzün ve gözlerin kızarmadan atacaksın.’

(19) *korqarmen bilmegenimden sorgaylar cevâp tapmayın hacil bolğaymen* (GT, 107b) (Muhammed 2021: 294).

‘Korkarım bilmediğimden sorarlar, cevap bul(a)madan mahcup olurum.’

(20) *yok turur hâzır kişige kışâş kılmak gâyıp kişisi kilmeyin* (İMS, 459a-5) (Bayraktar 2018: 176).

‘Gaip kişi gelmeden (önce) hazır (buradaki) kişiye kısas etmek yoktur (olmaz).’

Çağatay Türkçesinde:

(21) *kéçe kündüz demey hırām kıluş* (SS 187: 16) (Eckmann 2003: 111).

‘Gece gündüz demeden salınıp gezin.’

(22) *on kün ötmey yana atlandı han* (Seyb. Vamb. XXIV, 86: 1) (Eckmann 2003: 111).

‘Han, on gün geçmeden (önce) yine atlandı (ata bindi).’

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin konu olduğu çalışmalarda *-mAtI(n)* ve *-mAy(In)* zarf-fiil ekleri ile bunlardan gelişen değişkelerin ayrıca *-yU* (Tekin 2003: 174); *-A* ve *-y* (Eckmann 2003: 111); *-(y)ArAK* (Korkmaz 2009: 1011) gibi zarf-fiil eklerinin olumsuzu için kullanıldığı da belirtilmiştir. Bu, *-(X)p(An)*’lı zarf-fiiller ile söz konusu diğer eklerle kurulan zarf-fiillerin ön sınırı vurgulayan fiillere dayanmasından dolayı, temel fiille aynı zamanda gerçekleşme bakımından işlevsel denkleşmesi sebebiyledir (Karadoğan 2009: 91-101). Örneğin Türkiye Türkçesinde: *yatıp müzik dinledi* cümlesi ile *yatarak müzik dinledi* cümlesi, gerçekleşme özellikleri yönünden denktir. Her iki zarf-fiilin de olumsuzu *-mAdAn* ekiyle kurulabilmektedir: *yatmadan müzik dinledi*, gibi.

-(X)p(An) ve olumsuzu için kullanılan *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* zarf-fiil ekleri açısından ortaya çıkan bu tarihî gelişme ve ayrışma, tabiatıyla bugünkü Türk dili alanını da şekillendirmiştir. Bununla beraber, *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* ekli zarf-fiillerle karşılanan işlevler için ayrıca başka bir grupta ekler de geliştirilmiştir. Aslında bu gelişme, *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* ekli zarf-fiillerin işlevlerinin bir nevi başka eklerle dağıtılması şeklinde tezahür etmiştir. Tarihî Türk dili alanındaki *-mAzdA* ~ *-mAsdA*, *-mAzdIn* ~ *-mAsdIn*, *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* ekleri bunun örneklerindedir (İlhan ve Kabadayı 2016: 110-111). Bu ekler, metinlerde aynı zamanda ‘önce’ anlamlı çekim edatlarıyla birlikte kullanılmaktadır. Bunlarla kurulan zarf-fiiller, ‘önce’ anlamlı çekim edatlarıyla kullanıldığında temel fiildeki hareketin önce gerçekleştiği şeklindeki işlev netleşmektedir. Başka bir deyişle *-mAtI(n)* ya da *-mAy(In)* ekli zarf-fiiller ile temel fiil arasında öncelik - sonralık ilişkisine dayanan işlev, *-mAzdA* ~ *-mAsdA*, *-mAzdIn* ~ *-mAsdIn*, *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* ekleriyle de bildirilmiştir. ‘Önce’ anlamlı çekim edatlarının *-mAtI(n)*’lı zarf-fiillerden sonra kullanılmasında zarf-fiiller ile temel fiil arasında bulunan öncelik - sonralık şeklindeki işlevin ve semantiğin belirleyiciliği vardır. Bunun yanında *-mAtI(n)* ve ondan gelişen *-mAdIn*, *-mAdAn* eklerindeki *-dIn*, *-dAn* unsurları, zihinde ayrılma durumu eki gibi de konumlandırılmış olmalıdır. Türk dili bilgisinde bahsi geçen çekim edatları, kelimelere ayrılma durumu ekiyle bağlanmaktadır. Hem cümlenin semantik çerçevesi hem de zarf-fiile bağlı unsurların işleyişi, çekim edatlarını gerektirmiştir (bk. (23), (24), (25) numaralı örnekler).

Karahanlı Türkçesinde:

(23) *biliglig sözün sen eşit özneme / aytmazda aşnu söziñ sözleme* (KB, 960) (Bayraktar 2018: 255).

‘Bilginin sözünü dinle, itiraz etme / Sana sorulmadan önce sözünü söyleme.’

Eski Oğuz Türkçesinde:

(24) *ölüm gelmezdin öy ölgi...* (YE, 345-6) (Bayraktar 2018: 258).

‘Ölüm gelmeden önce öl...’

(25) *anlar gelmezden öydin Süleymān’a ol hāl ma’lūm oldu* (YKE, 139a-1) (Bayraktar 2018: 259).

‘Onlar gelmeden önce Süleyman’a o hāl malum oldu.’

1. 1. Çağdaş Türk Dili Alanındaki Görünüm

-mAtI(n) ya da *-mAy(In)* temelli eklerle birlikte *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* temelli eklerin çağdaş Türk dili alanında gelişimi ve dağılımı ana hatlarıyla şöyledir: Oğuz grubundaki standart Türkiye Türkçesi alanında *-mAzdAn* (*önce*, *evvel*) yapısının örnekleri vardır ama bugün yaygın değildir: *Yeniköy’e gitmezden evvel Burhan, İstanbul tarafının Ramazan hālini görmek istedi* (Erol 2007: 201). Standart Türkiye Türkçesinde *-mAdAn* (< *-mAdIn* < *-mAtIn*) eki ve bunun yanında ayrıca geliştirilmiş olan *-mAKsIzIn* (< *-mAK* + *-sIzIn*) eki hâkimdir. Azerbaycan Türkçesinde *-mAdAn* (< *-mAdIn* < *-mAtIn*) ve *-mAzdAn* (*ğabağ* ‘önce’, *evvel* ‘önce’ ile birlikte); Türkmen Türkçesinde *-mĀn* (< *-mAy(In)*) ve *-mAz* + *iyelik eki* + *-dAn* (*ozal* ‘önce’, *öñ* ‘önce’ vb. ile birlikte) yapıları bulunmaktadır. Gagavuz Türkçesinde yalnızca *-mAdĀn* (< *-mAdIn* < *-mAtIn*) eki kullanılmaktadır. Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinin bazılarında ise *-mAy(In)* ve *-mAzDAn* (< *-mAz* + *-DAn*) temelindeki ekler yerleşmiştir. Buradaki eklerle kurulan zarf-fiillerin işlevsel çakışması, çağdaş lehçelerden verilen şu örneklerde izlenebilir. (27), (28), (29), (31) numaralı örneklerde zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmemesi; (26), (30), (32) numaralı örneklerde zarf-fiil ile temel fiildeki hareket arasında öncelik - sonralık ilişkisi söz konusudur:

Türkiye Türkçesinde:

(26) *Gitmeden (önce) biraz dinlenmiş.*

(27) *Adam çalışmadan para kazanıyor.*

(28) *Teklifi hiç düşünmeksizin kabul etti.*

Özbek Türkçesinde:

(29) *tortinmay erkin o ‘tiring* (Öztürk 2016: 72).

‘Çekinmeden rahat oturun.’

(30) *ziyofat tugamasdan chiqip ketsak* (Öztürk 2016: 75).

‘Ziyafet bitmeden (önce) çıkıp gitsek.’

Kırgız Türkçesinde:

(31) *aytmayınça kim bilet, açmayınça kim köröt* (Kasapoğlu Çengel 2005: 317).

‘Söylemeden kim bilir, açmadan kim görür.’

(32) *biroğ tağdırın cazuusu bilen mağa altı ay kızmat kılıp berbesten kıyıtış bolup ketti* (Kasapoğlu Çengel 2005: 311).

‘Fakat alın yazısı ile bana altı ay hizmet etmeden (önce) vefat etti.’

Çağdaş Türk lehçelerinde *-mAzdAn* ~ *-mAsdAn* temelli eklerle kurulan zarf-fiilin öznesi ile temel fiilin öznesi aynı olduğu kimi örneklerde zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmediği de bildirilmektedir (bk. (33), (34) numaralı örnekler).

(33) *men unçukpastan coğoloyun* (Kasapoğlu Çengel 2005: 311).

‘Ben ses çıkarmadan kaybolayım.’

(34) “*emi balam keçikpesten keler*” *dep...* (Gültekin 2011: 114).

“‘Hemen çocuğum gecikmeden gelir’ deyip...’

Yukarıda üzerinde durulan zarf-fiil eklerinin (olumlu ve olumsuz) çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü şu tablodadır¹:

Çuvaş Türkçesi	-Ø, (yerine -sA)	-masır ~ mesır
Yakut Türkçesi	-Ø, (yerine -(A)n ~ -On)	-Ø, (yerine -mXnA)
Halaç Türkçesi	-dX -mXş, -(y)Xp	-Ø, (yerine söz dizimsel yapılar, bazen de -mAdXX)
Tuva Türkçesi	-(X)p	-bAyn ~ -mAyn ~ -pAyn ~ - vAyn
Hakas Türkçesi	-(I)p	-bin ~ -min ~ -pin
Altay Türkçesi	-(X)p	-bAn ~ -pAy
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu		
Kazak Türkçesi	-(X)p	-bAy ~ -mAy ~ -pAy; -mAstAn
Kırgız Türkçesi	-(X)p	-mAyIn(çA) ~ -mOyUn(çA); -BAstAn ~ -BOstOn
Karakalpak Türkçesi	-(I)p	-bAy ~ -mAy ~ -pAy; -mAstAn ~ -BAstAn
Karaçay-Malkar Türkçesi	-(I)p	-mAy(In)
Nogay Türkçesi	-(I)p	-bAy ~ -mAy ~ -pAy
Kumuk Türkçesi	-(I)p	-mAyII
Kazan Tatarcası	-(I)p	-mIy(çA)
Kırım Tatarcası	-(I)p	-mAy; -mAzdAn
Başkurt Türkçesi	-(X)p	-mAyInsa
Karay Türkçesi	-(X)p	-mAyIn
Karluk (Güneydoğu) Grubu		
Özbek Türkçesi	-b(on)	-may(in); -masdan
Yeni Uygur Türkçesi	-(X)p	-mAy(in)
Oğuz (Güneybatı) Grubu		

¹ Çalışmadaki örnek cümlelerde geçmeyen ancak tabloda yer verilen zarf-fiil ekleri, *Türk Lehçeleri Grameri* (2007) adlı kaynaktan alınmıştır.

Türkmen Türkçesi	$-(X)p$	$-m\bar{A}n$; $-mAzdAn$
Horasan Türkçesi	$-\emptyset$, (yerine söz dizimsel yapılar)	$-\emptyset$, (yerine söz dizimsel yapılar)
Kaşkay Türkçesi	$-(y)Xb$, $-mX\bar{s}$ (yaygın değil)	$-mAdAn$ (çok sınırlı), $-mAml\bar{s}$
Azerbaycan Türkçesi (yazı dili)	$-(y)Xb$	$-mAdAn$, $-mAml\bar{s}$; $-mAzdAn$
Güney Azerbaycan Türkçesi	$-(y)Xb$	$-mAdAn$ (çok sınırlı), $-mAml\bar{s}$
Türkiye Türkçesi	$-(y)Xp$	$-mAdAn$; $-mAKsIzIn$
Gagavuz Türkçesi	$-(y)Xp$	$-mAd\bar{A}n$

Şu hâlde Çuvaş ve Yakut Türkçesinde $-(X)p(An)$ zarf-fiil eki bulunmamaktadır; bunun yerine sırayla $-sA$ ($< -sAr$) ve $-(A)n \sim -On$ ekleri yer almaktadır. Bu zarf-fiillerin olumsuzu için Çuvaş Türkçesinde $-mas\bar{i}r \sim mes\bar{i}r$ ($< -mA + -s\bar{i}r \sim s\bar{i}r$) (= Genel Türkçe $*-mAsIz$), Yakut Türkçesinde $-mXnA$ ekleri kullanılmaktadır. Olumsuz zarf-fiillerin ifadesinde Çuvaş Türkçesinin $-mas\bar{i}r \sim mes\bar{i}r$ eki ile Türkiye Türkçesi alanının $-mAKsIzIn$ ekinin teşkilindeki paralellik dikkat çekicidir: Çuvaş Türkçesi $-mA$ (isim fiil eki) + $-s\bar{i}r \sim s\bar{i}r$ (yokluk eki) = Türkiye Türkçesi $-mAK$ (isim fiil eki) + $-sIz(In)$ (yokluk eki).

Bir uzak lehçe özelliğinde olan Halaç Türkçesindeki $-(y)Xp$ ekinin varlığı hakkında belirtilmesi gereken hususlar vardır. $-(y)Xp$ eki, Doerfer'in yazdığı Halaç Türkçesi dil bilgisinde zarf-fiil ekleri arasında yoktur. Onun yerine $-DX$ eki kaydedilmiştir: *sildü sipirmek* 'silip süpürmek' gibi (1988: 131-132). $-(y)Xp$ zarf-fiil eki, daha sonra Halaç Türkçesinin ilk ve tek edebî ürünleri olan Cemrasi'nin metinlerinde görülmektedir: *töküp* 'döküp', *yeyip* 'yiyip' (2014a: 114, 125). Çoğu, Azerbaycan Türkçesinden adaptasyona dayanan bu metinlerde $-(y)Xp$ zarf-fiil ekinin varlığı ya bu lehçenin ya da Halaç Türkçesiyle iç içe yer alan diğer Oğuz ağızlarının etkisiyle gelişmiş olmalıdır. Başka bir açıdan Cemrasi'nin edebî ürünlerindeki $-(y)Xp$ zarf-fiil eki yenidir ve kendisine özgüdür. Ayrıca, Cemrasi (2014b: 34-36) tarafından yazılmış olan Halaç Türkçesi dil bilgisinde zarf-fiil ekleri başlığında $-(y)Xp$ ekine yer verilmemiştir.

Bugünkü Oğuz grubu lehçelerinde olumlu ve olumsuz zarf-fiillerin kuruluşu şu şekildedir: Türkmen Türkçesinde $-(X)p$ ve $-m\bar{A}n$, $-mAzdAn$; Gagavuz Türkçesinde $-(y)Xp$ ve $-mAd\bar{A}n$; Türkiye Türkçesinde $-(y)Xp$ ve $-mAdAn$, $-mAKsIzIn$, $-mAzdAn$ (sınırlı); Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde $-(y)Xb$ ve $-mAdAn$, $-mAml\bar{s}$, $-mAzdAn$; Güney Azerbaycan Türkçesinde $-(y)Xb$ ve $-mAml\bar{s}$, $-mAdAn$ (çok sınırlı); Kaşkay Türkçesinde $-(y)Xb$ ve $-mAml\bar{s}$, $-mAdAn$ (çok sınırlı) ekleri bulunmaktadır. Buna göre bilhassa Güney Azerbaycan Türkçesi ile Kaşkay Türkçesinin birlik oluşturduğu vurgulanmalıdır. Horasan Türkçesi alanında ise $-(X)p$ eki ile olumsuz zarf-fiillerin teşkilindeki herhangi bir ek neredeyse kalmamış durumdadır (bk. Doerfer 1978: 175). Genel Türk dili alanında söz konusu eklerle bildirilen ifadeler, Horasan Türkçesinde sıralanmış ana cümlelerle sağlanmıştır. Horasan

Türkçesindeki bu özellik, Farsçanın etkisiyle gelişmiştir. Örneğin Bocnurd (Horasan) ağzında (bk. Doğan 2017: 95, 98):

(35) *taşledi cennimi yu goydi gèddi.*

‘Attı cehenneme ve koydu (= koyup) gitti.’

Far. endāht be cehennem u gozāšt refť.

(36) *heniz bu adamı tānımeddیره, tessim tutıddیره.*

‘Adamı iyi tanımamışsın (= tanımadan) karar vermişsin.’

Far. henüz ĩn ādem rā neşınāhteıy, tasmim girifteıy.

2. -(y)Xb ve -mAmlş Zarf-Fiil Ekleri

Genel Türkçe -(X)p ve -mAtn ya da -mAy(In) temelli zarf-fiil eklerinin Oğuz Türkçesinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi hariç) esas itibarıyla -(y)Xp ve -mAdAn (< -mAdIn) yönünde geliştiği yukarıda belirtilmişti. Bugün Oğuz Türkçesi alanında ayrıca -(y)Xb ve -mAmlş zarf-fiil ekleriyle teşkil edilmiş olan bir başka sistem daha vardır. -(y)Xb ve -mAmlş zarf-fiil ekleriyle temsil edilen bu sistem, özellikle Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu sistem, bir dereceye kadar Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde de vardır; ancak burada -mAdAn zarf-fiil eki, -mAmlş zarf-fiil ekiyle bir arada kullanılmaya devam etmektedir. -mAdAn zarf-fiil eki, Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde çok sınırlı örneklerde yer almak suretiyle neredeyse kullanımdan çıkmış görünmektedir. Bu duruma çalışmalarda da dikkat çekilmiştir (bk. Sarıkaya 1998: 316; Rezaei 2015: 210; Atıcı 2018: 97; Çam 2020: 276, vd.). Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde -mAdAn zarf-fiil ekinin yerini, -mAmlş zarf-fiil eki almış durumdadır. -mAmlş zarf-fiil eki, -(y)Xb ekli zarf-fiillerin olumsuzunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir başka anlatımla genel Oğuzcadaki -mAdAn (< -mAdIn) zarf-fiil ekinin dengidir. -mAmlş yapısı, -mA olumsuzluk eki ile -mlş duyulan geçmiş zaman ekinden oluşmuştur. Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde hem -(y)Xb’lı hem de -mAmlş’lı zarf-fiillerle beklenen işlevler karşılanmaktadır. Aşağıda -(y)Xb’lı zarf-fiillerin olduğu cümlelerde sıralama ve tarz işlevleri vardır (bk. (37) numaralı cümle sıralama; (38) numaralı cümle aynı zamanda tarz işlevi):

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(37) *hara çılıb gèdible* (Erdebil) (Karini 2009: 270).

‘Nereye çıkıp gitmişler. (= Nereye çıkmışlar ve gitmişler.)’

Kaşkay Türkçesinde:

(38) *zèyneb qāçub gelir* (Rezaeamaleh 2023: 323).

‘Zeynep kaçıp gelir. (= Zeynep kaçır gelir. = Zeynep kaçarak gelir.)’

-mAmlş’lı zarf-fiillerde ise genel düzen şu şekildedir: i. Zarf-fiiller ile temel fiilin öznesi aynı ise zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmediği (bk. (39), (40), (41), (45),

(46), (47), (48) numaralı cümleler) bildirilmiştir. ii. Zarf-fiiller ile temel fiilin öznesi farklı ise hareketler arasında öncelik - sonralık ilişkisi kurulmuştur (bk. (42), (43), (44), (49) numaralı cümleler).

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(39) *sen hele **gelmemiş** istirey bizi çalıştıray, o benim ğardaşlarım o cur dèyi, çoğ yahçıldıla* (Zecan) (Rezaei 2015: 286).

‘Sen daha gelmeden bizi çalıştırmak istiyorsun, o benim kardeşlerim o tür değil, çok iyidirler.’

(40) *çarşembe de ki **olmamış** olmaz; ot yandırmamız. teğiben ahır ayı éle her hefte sêşembelei ot yandırriğ* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 333).

‘Çarşamba da olmadan olmaz, ateş yakmamız. Tahminen son ay öyle her hafta salıları (salı günleri) ateş yakarız.’

(41) *fatma hanım éle **oturmamış** başladı oynamağa. ... sonra ğayıdıb, ğırmızı atı minib aradan çığdı* (GAF-I: 57).

‘Fatma Hanım öyle oturmadan başladı oynamaya. ... Sonra geri dönüp, kırmızı ata binip aradan çıktı.’

(42) *atası **ölmemiş** aşkâr muhalifet édebilmezdi* (Sarıkaya 1998: 317).

‘Babası ölmeden (önce) açıkça muhalefet edemezdi.’

(43) *ğedim o mecal balov, altı yüz éviydi. yanı bu kürtder balov’a **gelmemiş*** (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 270).

‘Eskiden o şekilde Balov, altı yüz ev idi. Yani bu Kürtler, Balov’a gelmeden (önce).’

(44) *o arvad geçeler ğurd donuna girib adam yéyer, gündüz olduğda hava işğlanmamış gelib donunu çığardıb gizleder* (GAF-I: 330).

‘O kadın geceleri kurt kıyafetine girip adam yer, gündüz olduğunda hava aydınlanmadan (önce) gelip kıyafetini çıkarıp gizler.’

Kaşkay Türkçesinde:

(45) *o soruğduğ sorqulariğ çoğabını **almamış** ğeri çekilmeyirdi* (Atıcı 2021: 41).

‘O, sorduğu soruların cevabını almadan geri çekilmiyordu.’

(46) *ğem çekmemiş bilmeğ âşığ hâlini / inanmèyrağ işğ otundan yan felek* (Doğan 2020b: 174).

‘Gam çekmeden bilmezsin âşşgın hâlini / İnanmıyorsan aşk ateşinden yan felek.’

(47) *munu şaha bildiriller / ... / **soruşmamış** öldürüller* (Çelik 2014: 86).

‘Bunu şaha bildirirler / ... / Sormadan öldürürler.’

(48) *boylamamış suya vurma* (Rezaeiamaleh 2023: 390).

‘Ölçmeden suya girme.’

(49) *ğiyāmet olmamış günler benim başımda mehşerdir* (Doğan 2020b: 128).

‘Kıyamet olmadan (önce) günler benim başımda mahşerdir.’

Kimi cümlelerde zarf-fiiller ile temel fiillerin hareketleri arasındaki öncelik -sonralık ilişkisi, zarf-fiillerin *-dAn* ayrılma durumu ekli biçimleri ve bunlara ayrıca ‘önce’ anlamlı çekim edatlarının (*ğáyşer*, *ğabağ* gibi) getirilmesiyle anlam bilimsel düzlemde belirginleştirilmiştir (bk. (50), (51), (52), (53) numaralı cümleler):

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(50) *bu su gerek gün çılmamışdan éve yetişmiş ola* (GAF-I: 303).

‘Bu su, güneş doğmadan (önce) eve yetişmiş olmalı.’

(51) *mesē istiş izdivac éliyē, izdivac élememişden gáyşer de elan vam vérille* (Zencan) (Rezaei 2015: 308).

‘Mesela evlenmek ister, evlenmeden önce de şimdi kredi verirler.’

(52) *esrimizden çoğ çoğ uzah, islam gelmemişden gabağ; onlar, gelib deste deste azerbaycan dağlarını, odlı sulu bağlarını sevib seçib galarmışlar* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 195).

‘Asrımızdan çok çok uzak, İslam gelmeden önce, onlar gelip deste deste Azerbaycan dağlarını, yeşil sulu bağlarını sevip seçip kalırlarmış.’

Kaşkay Türkçesinde:

(53) *bir gul dürmemişden deydım üz hāra*. (Yaghoobi 2011: 203).

‘Bir gül dermeden (önce) değdim yüz dikene.’

Genel Türkçe *-(y)Xp* zarf-fiil ekinin yerine Halaç Türkçesinde *-DX* ekinin kullanıldığı yukarıda belirtilmişti. Halaç Türkçesine ait metinlerden verilen şu cümlelerde *-DX* eki, *-(y)Xp* eki gibi bağlama ve tarz işlevlerini karşılamıştır² (bk. (54), (55), (56), (57) numaralı cümleler):

(54) *men te bōda menzil yetti refiğ oliğam siske* (Doerfer 1988: 132).

‘Ben de burada yerleşip arkadaş olmak isterim size.’

(55) *unda soy per vurdu varur* (Doerfer 1988: 132).

‘Ondan sonra kanat çırpıp varır (gider).’

(56) *mustafañ bî tabağka töktü surfağa kelitti* (Cemrasi 2015a: 2).

‘Dovgayı³ bir tabağa döküp sofraya getirdi.’

² Hem Eski Türkçe ile Eski Oğuz Türkçesindeki metinlerde hem de kimi Türkiye Türkçesi ağızlarında da (Trabzon, Rize gibi) *-DX* ekinin *-(y)Xp* zarf-fiil eki işleviyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Rize ağızlarında: *eyildi da su iştum çeşmenin çanağından* (Karahana 1992: 335-341) ‘Eğilip de su içtim çeşmenin çanağından.’ Bu ağızlar ile Halaç Türkçesinde *-DX* ekinin zarf-fiil yapma yönüyle birleşmesi dikkat çekicidir.

³ *dovga*: Bir çorba çeşidi.

(57) *tézdeleyin hz. süleyman hatıñ hündü qarınçaça mehman keldi* (Cemrasi 2015b: 9).

‘Sabahleyin Hz. Süleyman atına binip karıncaya misafir geldi.’

Halaç Türkçesinde *-DX* ekiyle beraber aynı özelliklerde ve denk işlevlerde *-mXş* eki de kullanılmaktadır⁴. Aşağıda (58), (59) numaralı cümlelerde zarf-fiiller, *-mXş* ekiyle kurulmuştur. (60) numaralı cümlede ise her iki ek, aynı cümlede:

(58) *u hişeretti ki, hacileylek ü`dudukëy boğzunda tutmuş boğuka* (Cemrasi 2015a: 7).

‘O istiyordu ki Hacileylek uyuduğunda boğazından tutup boğsun.’

(59) *mehmanlar mezeliğ aşda yemiş todular* (Cemrasi 2015b: 11).

‘Misafirler lezzetli yemekten yiyip doydular.’

(60) *qarınça yüzlükü aldı vardı, hende téz hāgā holunmuş keldi haydı* (Cemrasi 2015b: 14).

‘Karınca yüzüğü alıp gitti, yine tez geri dönüp, gelip dedi.’

Halaç Türkçesinde *-DX* ekinin yerine *-mXş* ekinin kullanılması çekimli fiillerde de vardır ve daha yaygındır. Şu cümlelerde *-mXş* eki, görülen geçmiş zaman işlevindedir:

(61) *kördü yoluñ üstüçe bī qarınça turmuş* (Cemrasi 2015b: 1).

‘Gördü, yolun üstünde bir karınca durdu (bir karıncanın durduğunu).’

(62) *her kimde te habarlaşmışam durust cevāb işitmedkem* (Doerfer 1988: 175).

‘Her kiminle haberleşti isem doğru cevap işitmedim.’

Halaç Türkçesinde *-DX* ya da *-mXş* ekli zarf-fiillerin olumsuzunun ifadesi ise çeşitlenmiştir. Bazı cümlelerde olumsuz zarf-fiiller, *-mAdXX* ekiyle bildirilmiştir⁵:

(63) *hêç yarpaqça yazulmaduñ küç hayma / munu bili canum közüñ ey kalem* (Gökdağ 2012: 61).

‘Hiç kâğıda yazılmadan (önce) zor deme / Bunu bil, canım gözüm ey kalem.’

Bazı cümlelerde Horasan Türkçesinde olduğu gibi zarf-fiillerle değil, sıralanmış ana cümlelerle sağlanmıştır:

(64) *u bês alta dana düğü kötürmediketti ki tülkü mustafañ pak yalgamış tamam şadı* (Cemrasi 2015a: 3).

⁴ Halaç Türkçesinde *-mXş*’ın zarf-fiil eki olarak kullanımına Gökdağ (2014) da dikkati çekmiştir.

⁵ Halaç Türkçesinde *-mAdXX* eki, esasında *-mXş* ekli bitimsiz (çekimsiz) ve bitimli (çekimli) fiillerin olumsuzunda kullanılmaktadır: *dunyâ kemiş âdamlar* ‘dünya görmüş adamlar’, *el téymedik bağ* ‘el değmemiş bağ’; *almışam* ‘almışım, aldım’, *kelmedikem* ‘gelmemişim, gelmedim’ gibi (bk. Doğan 2016).

‘O beş, altı tane bulgur götürmedi idi (götürmeden önce) ki tilki *dovgayı*⁶ yalayıp tamamen bitirdi.’

Kimi örneklerde yine sıralı ana cümlelerle ve Farsça *kebl ez inke* ‘bundan önce’ kalıbının katılımıyla bildirilmiştir:

(65) *kebl ez inke medreseke vardum, meydānça oynarettim* (Güzel 2021: 127).

‘Okula gitmeden önce meydanda oynardım.’

Tarihî süreç ve dil bilimsel veriler, Halaç Türkçesinde *-mXş* ekinin daha sonradan *-DX* ekinin yerine geliştiğini göstermektedir. *-DX* ekli kuruluşlar için *-mXş* ekine başvurulması ise Farsçanın etkisiyledir. Bu olgu daha önce çeşitli çalışmalarda ortaya konulmuştur (bk. Kırıl 2000; Güzel 2021: 87). Modern Farsçada duyulan geçmiş zaman kipi, görülen geçmiş zaman kipi işlevinde de kullanılmaktadır. Örneğin Farsçada duyulan geçmiş zaman kipiyle kurulmuş şu cümlede görülen geçmiş zaman kipi sunulmuştur: *imrüz nāhār çi hordeī?* (Kanar 1997: 11) ‘Bugün öğle yemeğinde ne yemişsin (yedin)?’ gibi. Aslında Farsça kaynaklı bir özellik olarak İran’daki diğer Türk lehçelerinde de *-mXş* eki, *-DX* ekli anlatımlarda yaygındır. Güney Azerbaycan Türkçesi ile Kaşkay Türkçesindeki şu cümlelerde *-mXş* duyulan geçmiş zaman eki, görülen geçmiş zaman işlevindedir (bk. (66), (67) numaralı cümleler):

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(66) *āzat kitablar alıb oħumuşam, şēre hevesim oluP çoxlu şērler yazmışam* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 189).

‘Farklı kitaplar alıp okudum, şiire hevesim oldu, çok şiirler yazdım.’

Kaşkay Türkçesinde:

(67) *biz vārı yēri gezmişeg, her kesin ayağına gēydirmişeg olmamış* (Rezaeiamaleh 2023: 402).

‘Biz her yeri gezdik, herkesin ayağına giydirdik olmadı.’

-mXş ekinde şekillenen bu veriler, Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesindeki *-mAmlş* zarf-fiil ekinin gelişme seyrine de ışık tutmaktadır. Şu hâlde *-mAmlş* zarf-fiil ekindeki *-mİş* ekinin, Farsçanın etkisiyle *-DX* ekli anlatımların dengi olarak geliştiğine hükmedilebilir. Bunu *-mAmlş* zarf-fiil ekinin kümelendiği Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi alanının, resmî ve baskın dil konumundaki Farsça coğrafyasında yer alması da teyit etmektedir. *-(y)Xb* zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı için kullanılan *-mAmlş* zarf-fiil eki, bu dil alanlarında şöyle oluşmuş görünmektedir. Söz gelişi Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde kabul edilir değerdeki şu cümlelerde:

(68) *oturub yēdi.*

‘Oturup yedi. = Oturdu (ve o hâlde) yedi.’

⁶ *dovga*: Bir çorba çeşidi.

(69) *oturmamış yēdi.*

‘Oturmadan yedi. = Oturmadı(ğ)ı hâlde yedi. = Oturmadı (ve o hâlde) yedi.’

(70) *sen oturmamış yēdi.*

‘Sen oturmadan (önce) (o) yedi. = Sen oturmadı(n) (bundan önce) (o) yedi. = senin oturmadı(ğ)ından (önce) (o) yedi.’

Halaç Türkçesinde *-mXş* eki ile Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesinde *-mAmIş* ekli zarf-fiiller, her ne kadar Farsça etkilerle gelişmiş olsa da bitimsiz (çekimsiz) fiil özelliğiyle temelde Türk dili sisteminde kalmıştır. Halaç ((74) numaralı), Güney Azerbaycan ((71) numaralı) ve Kaşkay ((72) numaralı) Türkçesinden şu örneklerde *-mXş* ve *-mAmIş* ekli kelimeler, bitimsiz (çekimsiz) fiil konumundadır. Bu kelimelerle temel fiiller arasında şahıs ya da kip uygunluğu bulunmamaktadır. (69) numaralı cümlede kip uygunluğu; (71), (72), (73), (74) numaralı cümlelerde kip ve şahıs uygunluğu yoktur:

(71) *tutullar ölmemiş ona bir yasi* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 192).

‘Ona ölmeden bir yas tutuyorlar.’

(72) *giriftār olmanış bildim / muhabbet bir belā şeydir* (Doğan 2020b: 164).

‘Tutulmadan bildim / Muhabbet bir bela şeydir.’

(73) *bu ilanlar öz şikarlarını ēle çēynememiş dirri – dirri uturlar* (Atıcı 2021: 41).

‘Bu yılanlar kendi avlarını öyle çignemeden yutuyorlar.’

(74) *mohlāt vōreyn bi yēkelerimizle celge vurmüş danuşak ētdek* (Gökdağ 2014: 641).

‘Mühlet verin büyüklerimizle bir araya gelip konuşalım.’

Söz konusu dil alanlarında *-dX* veya bunun işlevinde kullanılan *-mXş* ekleri, bazen de sıralanmış ana cümlelerde zaman cümlesi kurmuştur. Bu tür cümlelerde temel cümledeki hareketin, zaman bakımından *-dX* veya *-mXş* ekli fiillerdeki hareketi izlediği ya da bu fiillerdeki hareketle aynı anda ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bir başka açıdan *-dX* veya *-mXş* ekli cümleler, Türkiye Türkçesindeki *-dığında* veya *-(y)ınca* ekli zarf-fiillerin eş değeridir (bk. (75), (76), (77), (78), (79) numaralı cümleler):

Halaç Türkçesinde:

(75) *telhābça birsi ke rehetke varmuş bōniy meselen sibe yā ubirsi kün hetmōllar* (Güzel 2021: 106).

‘Telhab’da birisi öldü (o zamanda) (= öldüğünde) bunu mesela yarın ya da öbür gün gömerler.’

(76) *şediler nehār vekti ke oldi bullar keldiler* (Güzel 2021: 107).

‘İstediler, öğle yemeği vakti oldu (o zamanda) (= olduğunda) bunlar geldiler.’

Güney Azerbaycan Türkçesinde:

(77) *nōruz bayramı'na gıh gün galmış uşahlar, gēderdiler zemilerden tikan toplardılar* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 191).

'Nevruz Bayramı'na kırk gün kaldı (o zamanda) (= kaldığında) çocuklar, giderlerdi tarlalardan diken toplarlardı.'

(78) *burda ēle ki bir gıznan bir oğlan birbirine sevdiler, birbirine ēlāge taptılar, oğlan terefinnen elçi gēdeller gızın ēvine* (Urmiye Ağzı) (Doğan 2020a: 191).

'Burada öyle ki bir kızla bir oğlan birbirini sevdiler (o zamanda) (= sevdiğinde) birbiriyle ilgilendiğinde oğlan tarafından elçi giderler kızın evine.'

Kaşkay Türkçesinde:

(79) *biz her veht yēkparça olmuşak hēç kes bize batabilmemiş* (Rezaeamaleh 2023: 375).

'Biz her vakit tek parça olduk (o zamanda) (= olduğumuzda) hiç kimse bize batamadı.'

Burada (75), (76), (77), (78), (79) numaralı cümleler ile *-DX* veya *-mXş* ekli zarf-fiillerin (Halaç Türkçesi) ve *-mAmIş* ekli zarf-fiillerin (Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi) işlevleri ve kuruluş özellikleri yönüyle birbirinden farklı olduklarına dikkat çekilmelidir. (75), (76), (77), (78), (79) numaralı cümleler, Türk dilinin bitimsiz (çekimsiz) fiil sisteminin dışındadır.

3. *-mAmlş Zarf-Fiil Eki, -mAtI(n)* Zarf-Fiil Ekinin Köken Bilgisine Veri Sunar mı?

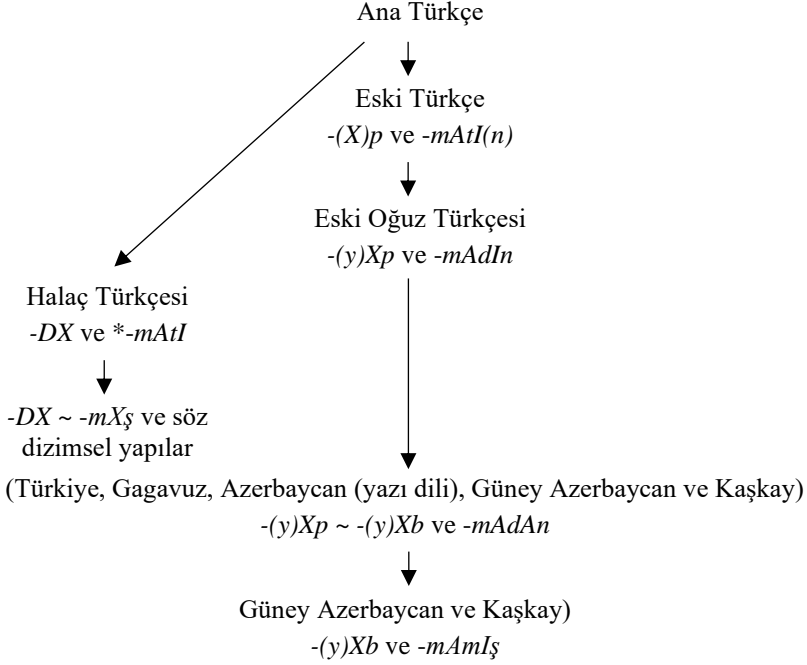
-mAtI(n) zarf-fiil ekinin köken bilgisine dair bugüne kadar çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Öner (1999) bu konudaki başlıca görüşlere yer vermiştir: *-mA* (olumsuzluk eki) + *-t* (fiilden isim yapma eki) + *-(I)n* vasıta durumu eki (Thomsen, Radloff, Bang ve Samoyloviç); *-mA* (olumsuzluk eki) + *-mA* (fiilden isim yapma eki) + *-dAn* ayrılma durumu eki (Ergin); *-mAğIn* biçiminden *-mA* (olumsuzluk eki) + /d/ koruyucu ünsüz + *-n* (zarf-fiil eki) (Korkmaz); Toharcadaki '*-mati < ma te* (yoksa, ...-medikçe)' anlamlarını taşıyan edat grubundan (Tekin). Daha sonra Tekin (2004), ekin gelişimini *-m* (fiilden isim yapma eki) + **e-* (Altayca isimlerden sonra olumsuzluk anlamı taşıyan fiil) + *-tI(n)* zarf-fiil eki şeklinde göstermiştir. Bunların yanında Karahan (1992) *-mAtI(n)* ekini, *-mA* (olumsuzluk eki) + *-tI* görülen geçmiş zaman eki + *-n* (pekiştirme eki); Öner (1999) *-mA* (olumsuzluk eki) + *-tI* görülen geçmiş zaman eki + *-n* (vasıta durumu eki) şekillerinde açıklamışlardır. Dolayısıyla Karahan ve Öner'in köken bilgisi açıklamalarına paralel olarak Halaç Türkçesindeki *-DX* ve onun yerine gelişen *-mXş* ekli zarf-fiiller ile Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesindeki *-mAmXş* ekli zarf-fiiller, *-mAtI(n)* ekindeki *-tI* unsurunun görülen geçmiş zaman eki olduğuna işaret etmektedir. Ekin sonundaki *-n* ise başka eklerde de varlığı bilinen pekiştirme ekidir.

4. Sonuç

Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerle temelde iki işlev karşılanmıştır. Birincisi, cümledeki temel fiilin hareketinden önce veya temel fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketin bildirilmesidir. İkincisi, bu işlevlerden birinin doğal sonucu olmak suretiyle cümlenin temel fiilindeki hareketin ne tarzda yapıldığının anlatılmasıdır. Zarf-fiillerdeki hareketin temel fiildeki hareketten önce ya da onunla aynı zamanda gerçekleşmesinde $-(X)p(An)$ eki değil, bu ekin getirildiği fiillerin kılımsız türü belirleyicidir.

Tarihî Türk dili alanında $-(X)p(An)$ 'lı zarf-fiillerin olumsuzu, $-mAtI(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerle anlatılmıştır. $-mAtI(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin aynı olduğu cümlelerde zarf-fiillerdeki hareketin gerçekleşmediği ifade edilmiştir. $-mAtI(n)$ 'lı ve $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiillerin öznesi ile temel fiilin öznesinin farklı olduğu cümlelerde ise öncelik - sonralık ilişkisi meydana gelmiştir. Özellikle 13. yüzyıl sonrasında $-mAtI(n)$ 'lı zarf-fiiller Oğuz (Batı) Türkçesinde, $-mAy(In)$ 'lı zarf-fiiller ise Kıpçak ve Karluk (Kuzey ve Doğu) Türkçesinde yaygınlaşmıştır.

Genel Türkçe $-(X)p$ ve $-mAtIn$ ya da $-mAy(In)$ temelli zarf-fiil ekleri, Oğuz Türkçesinde (Türkmen ve Horasan Türkçesi hariç) $-(y)Xp$ ve $-mAdAn$ ($< -mAdIn$) biçimlerinde gelişmiştir. Bugün Oğuz Türkçesi alanında ayrıca $-(y)Xb$ ve $-mAmIş$ zarf-fiil ekleriyle teşkil edilmiş olan bir başka sistem daha bulunmaktadır. $-(y)Xb$ ve $-mAmIş$ zarf-fiil ekleriyle temsil edilen bu sistem, Güney Azerbaycan ve Kaşgay Türkçesinde hâkimdir. $-mAmIş$ zarf-fiil eki, $-(y)Xb$ ekli zarf-fiillerin olumsuzunda kullanılmaktadır. $-mAmIş$ yapısı, $-mA$ olumsuzluk eki ile $-mIş$ duyulan geçmiş zaman ekinden oluşmuştur. $-mAmIş$ zarf-fiil ekindeki $-mIş$ eki ise Farsçanın etkisiyle $-DX$ ekli anlatımların dengi olarak gelişmiştir. $-mAmIş$ ekli zarf-fiiller, Farsça etkilerle şekillenmiş olsa da bitimsiz (çekimsiz) fiil özelliğiyle Türk dili sisteminde yer almaktadır. Bu çerçevede $-mAmIş$ ekli zarf-fiiller ile temel fiiller arasında şahıs ya da kip uygunluğu bulunmamaktadır. Öte yandan $-mAmXş$ zarf-fiil eki, $-mAtI(n)$ zarf-fiil ekindeki $-tI$ unsurunun görülen geçmiş zaman eki olduğunu da ortaya koymaktadır.

5. Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I. Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATICI, Abdulkadir (2018). *Lalecin Türkçesi (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- ATICI, Abdulkadir (2021). *İsa Rahmani (Doğanlı)'nın Kaşkay Türkçesi Tercüme Eseri Kumbuca Paşa (Küçük Prens). Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CEMRASİ, Ali Asker (2014a). *Tülkü Matalı*. Tahran: Tekderah, Tahran.
- CEMRASİ, Ali Asker (2014b). *Xelec Tili Giramiri*. (Kişisel Yayın), Tahran.
- CEMRASİ, Ali Asker (2015a). *Tülkü və Hacileylək Dastanı*. (Kişisel Yayın), Tahran/İran.
- CEMRASİ, Ali Asker (2015b). (çev.) *H. Süleyman'la Karınça Hakayeti (Süleyman Şah ve Karışka). Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde Nağil*, (Kişisel Yayın), Tahran/İran.
- ÇAM, Ahmet (2021). *Şahseven Türkçesi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- ÇELİK, Muhittin (2014). *Kaşkay Türkçesi Metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- DOERFER Gerhard (1978). "Das Chorasantürkische", *TDAY-Beliten 1977*, 127-204.
- DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DOĞAN, Talip (2016). "Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56: 723-737.
- DOĞAN, Talip (2017). "Türkiye Türkçesi ve Horasan Türkçesinin Boconurd Ağzında "ve" Anlamında Sıralamanın Görünümü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, Bahar, 87-105.
- DOĞAN, Talip (2020a). *Urmiye Ağzı. Ses ve Biçim Bilgisi (Güney Azerbaycan)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DOĞAN, Talip (2020b). *Kaşkay Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Evezullah Seferi Keşköllu Yetim Yal (Yetim Tepe). Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin*. Konya: NEÜ.

- ECKMANN, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EROL, Safiye (2007). *Kadıköylü'nün Romanı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2012). *Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam*. Ankara: Vizyon.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2014). "Halaç Türkçesinde -mXş Ekinin Zarf-Fiil Eki Olarak Kullanılmasına Dair", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. 30 Eylül - 4 Ekim 2013, Bildiri Kitabı, İstanbul, 631-642.
- GÜLSEVİN, Güner (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLTEKİN, Mevlüt (2011). "Kırgız Türkçesinde Zarf-Fiiller ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları Üzerine Bir Araştırma", *Türklük Bilimi Araştırmaları*. XXX: 99-126.
- Güney Azerbaycan Folkloru* (2013). I. Kitap, Bakü: Elm ve Tehsil. (= GAF-I)
- GÜZEL, Hasan (2021). *Dil İlişkileri Bağlamında Halaça*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ.
- İLHAN, Nadir ve KABADAYI Ceren (2016). *Türk Dilinde Olumsuzluk*. İstanbul: Kesit.
- KANAR, Mehmet (1997). *Farsça Dilbilgisi-Konuşma-Sözlük*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- KARAHAN, Leyla (2011). "Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair", *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ, 186-192.
- KARİNİ, Jahangir (2009). *Erdebil İli Ağızları*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KIRAL, Filiz (2000). "Reflections on -miş in Khalaj". *Evidentials (Turkic, Iranian and Neighbouring Languages)*. Ed. Lars Johanson, Mouton de Gruyter. Berlin, Newyork. 89-101.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MUHAMMED, Ragıp (2021). *Memluk Türkçesinde Ekler ve İşlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖNER, Mustafa (1999). "-matı Gerindiumu Hakkında", 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı-1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 833-840.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2016). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Palet.
- REZAEI, Mehdi (2015). *İran-Zencan Bölgesi, Kaydar ve Yöresi Ağızları*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- REZAEI MALEH, Moslem (2023). *Kaşkayı Türkçesi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARIKAYA, Mahmut (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TEKİN, Talât (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2007). (ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ.
- TEKİN, Talât (2004). "On the Turkic Gerundial Suffix {-matı(n)}", *Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri*. (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Öncü Kitap, Ankara, 2004, 613-624.
- YAGHOOBİ, Valiollah (2011). *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'î Şi'ri yâ Âsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.